

רבי חיים בן עטר

מתוך המכלול

רבי חיים בן עטר

קברו של רבי חיים בן עטר בהר הזיתים

תאריך לידה	ה'תנ"ו
מקום לידה	סלא, מרוקו
רבותיו	רבי חיים בן עטר הזקן
תלמידיו	רבי חיים יוסף דוד אזולאי רבי יונה נבון
תאריך פטירה	ט"ו בתמוז ה'תק"ג
מקום פטירה	ירושלים
מקום קבורה	בית הקברות בהר הזיתים
מקום פעילות	מרוקו, איטליה, ארץ ישראל
השתייכות	רבני וחכמי מרוקו
נושאים שבהם עסק	פרשנות המקרא, ש"ס, הלכה, קבלה
חיבוריו	אור החיים; חפץ ה'; פרי תואר

רבי **חיים בן עטר** (או **אבן עטר**; נודע בכינוי **אור החיים** או **אור החיים הקדוש**, על שם ספרו; ה'תנ"ו; סלא, מרוקו – ט"ו בתמוז ה'תק"ג, ירושלים) היה מגדולי פרשני המקרא בתקופת האחרונים, פרשן התלמוד, מקובל ופוסק הלכה. חיבורו הידוע ביותר הוא הספר "אור החיים" פירושו על התורה.

את מרבית שנותיו, כארבעים שנה, חי רבי חיים בן עטר במרוקו. בתקופה זו היה מוכר בעיקר בקרב יהדות מרוקו. בהיותו בן ארבעים ושלוש עלה לארץ ישראל עם שתי נשותיו וחבורת תלמידים שהתעתדה להקים בארץ ישראל ישיבה, תוך כדי שהוא קורא ליהודים שפגש בדרכו להצטרף לעלייתם. במסעו לארץ ישראל עבר דרך איטליה, ובה הדפיס את ספריו שהקנו לו את שמו בפזורה היהודית כולה, אף בזו האירופית. לאחר תקופת נדודים בצפון ארץ ישראל, השתקע בירושלים ובה הקים את ישיבתו, "מדרש כנסת ישראל". נפטר כשנה לאחר בואו לירושלים, בקיץ תק"ג, בהיותו בן 47.

תוכן עניינים

- 1 ■ ביוגרפיה
 - 1.1 ■ במרוקו
 - 1.1.1 ■ יהדות מרוקו בתקופת פעילותו
 - 1.1.2 ■ חייו במרוקו
 - 1.2 ■ בערי איטליה
 - 1.3 ■ בארץ ישראל
 - 1.3.1 ■ המסע מאיטליה למזרח התיכון העות'מאני
 - 1.3.2 ■ בחיפה ובגליל
 - 1.3.3 ■ בירושלים
 - 1.4 ■ פטירתו
- 2 ■ דרך לימודו
- 3 ■ משפחתו
- 4 ■ ספריו
 - 4.1 ■ חפץ ה'
 - 4.2 ■ פרי תואר
 - 4.3 ■ אור החיים
 - 4.4 ■ ראשון לציון
 - 4.5 ■ ליקוטים מכתביו
- 5 ■ מעמדו והשפעתו בתנועה החסידית
 - 5.1 ■ מעמדו האישי במסורת החסידית
 - 5.2 ■ מעמד הספר "אור החיים" בקרב החסידים
 - 5.3 ■ השפעתו של "אור החיים" על ההגות החסידית
- 6 ■ הנצחתו
 - 6.1 ■ ספרות שבחים והגיוגרפיה
- 7 ■ לקריאה נוספת
- 8 ■ קישורים חיצוניים
- 9 ■ הערות שוליים

ביוגרפיה

יהדות מרוקו בתקופת פעילותו

כשישים שנה לפני הולדת רבי חיים בן עטר (שצ"א) נוסדה במרוקו שושלת המלוכה העלאווית (השולטת במרוקו גם כיום). המיתוס המכונן של המשפחה המלוכתית העלאווית הוא שהם צאצאי משפחת הנביא מוחמד, ובהתאם הם תופסים את עצמם כממונים על הגנת האסלאם. היחס ליהודים במסגרת "הגנה על האסלאם" נתון לפרשנות ולרחשי לב, ולכן הלכה למעשה לא היה עקיב במהלך תקופתה של השושלת העלאווית, והיה תלוי במדיניותו של הסולטן בכל תקופה.

מייסד השושלת העלאווית, מולאי א-רשיד, הצליח במהלך מסע כיבושים לאחד את מרבית שטחה של מרוקו המודרנית תחת שליטתו. במהלך מסע הכיבושים הוא התאכזר ליהודים בערים השונות שעליהן הצליח להשתלט. במקום הוא הורה על שריפתה הפומבית של משפחתו של היועץ היהודי לשליט הקודם של העיר, והרס בתי כנסת. לאחר שכבש את אזור סוס בדרום מרוקו, גירש משם יהודים רבים והתייחס אליהם ברודנות.

תחת מולאי רשיד עלה לשלטון בנו ויורשו, מולאי איסמעיל (מלך בשנים תל"ב-תפ"ז). מולאי איסמעיל נודע באכזריותו כלפי נוצרים, אך היה דווקא אדיש ביחסו ליהודים^[1]. מסיבה זו מצד אחד לא מנע מיהודים להגיע לתפקידים בכירים כגון וזירים או שגרירים, אך מצד שני גם לא מנע את ההשפלות והפוגרומים נגד יהודים שהתרחשו בדרום מרוקו בתקופת שלטונו, והטיל על הקהילות היהודיות

מסים רבים^[1]. מולאי אסמאעיל הפך את העיר מקנס לבירתו, וכנהוג, בנה מלאח ("רובע יהודי") ליהודים קרוב לארמון המלוכה. תחת שלטונו התחדשה היציבות במרבית שטחי מרוקו, ולקהילה היהודית ניתן אישור לשקם כמה מבתי הכנסת שנהרסו בימי אביו.

עשרים שנותיו הראשונות של מולאי איסמעיל בשלטון התאפיינו באי-שקט בין השבטים ברחבי מרוקו והוקדשו על ידו לביסוס שלטונו. לאחר התייצבות הממלכה מינה מושלים מקרב משפחתו ומקורביו לאזורי מרוקו השונים והתערב בעצמו רק במקרים של מרד. תקיפות ופוגרומים נגד יהודים אירעו מעת לעת, בעיקר בדרום המדינה, וכאמור, השלטון המרכזי בדרך כלל לא התערב ולא מנע את התקיפות. על רקע אירועים אלו התרחשה הגירה פנימית של יהודים בתוך מרוקו, לפי הנסיבות שהשתנו בהתמדה. משפחתו של בן עטר קיימה קשרים עם השלטונות, ומצבה הכלכלי הושפע ישירות מיחסם המשתנה ליהודים.

לאחר מותו של איסמעיל לא שרדה האחדות שכונן במרוקו, השלטון המרכזי נחלש בשל מלחמות ירושה שפרצו בין יורשיו, ושבטים מקומיים הצליחו לצבור כוח צבאי ופוליטי על חשבון העלאווים.

חיי במרוקו

חיים בן עטר נולד בשנת ה'תנ"ו בסלא (המוכרת בפי יהודי מרוקו בשם סאלי)^[2] שבמרוקו. אביו, רבי משה עטר (נפטר בתק"א), נודע כדרשן ובעל ידע בתחום האגדה^[3], והיה בנו של רבי חיים בן עטר "הזקן", מחכמי מרוקו (ה'ת' - ה'ת"פ בערך)^[4]. מוצאה של משפחת בן עטר הוא מספרד, ואבות המשפחה היו בין מגורשי ספרד והשתקעו במרוקו לאחר נדודים. פירוש השם 'עטר' הוא בושם או בִּשְׁם (רוכל בשמים)^[5].

בגיל צעיר, עוד בטרם מלאו לו תשע שנים, החל ללמוד תורה מפי סבו, רבי חיים הזקן, שעל שמו הוא נקרא. בילדותו נדדה המשפחה פעמיים למקנס, פעם אחת במסגרת ניהול עסקי המסחר של המשפחה, ופעם אחרת בעקבות מצב ביטחון הפנים המעורער. בשנת תס"ה, בעקבות שורה של אירועים על רקע לאומני במרוקו שתחת שלטונו של המלך אסמעיל, וירידה במצבם הכלכלי של יהודים רבים בסביבתם, עקרה משפחת בן עטר באופן זמני מסלא למקנס, שבה היה מצב היהודים יציב יותר^[6]. במקנס התארחו בביתו של הרב משה די אבילה, ויצרו היכרות עם משפחתו. בתקופה זו נישאה אחותו של חיים בן עטר לשמואל די אבילה, לימים רב מפורסם, דיין ומחבר ספרים^[7].

בשנת תס"ח שבו בני משפחת בן עטר לעיר סלא. בסלא נישא לפאצוניה, בת קרובו העסקן העשיר רבי משה בן עטר^[8]. בשנים שאחרי נישואיו למד בבית חמיו ועמד בראש ישיבה מקומית^[9]. בישיבה זו למדו תלמידים רבים והיא התקיימה עד עזיבתו את העיר בערך בשנת תצ"ו. יש הסבורים כי בתקופת ישיבתו בסלא לא היה רבי חיים בן עטר מוכר בקרב אליטת החכמים המקומית ונחשב לאיש פשוט^[10].

מנגד מצוטטת התבטאות חריגה של רבני העיר, בהסכמתם לספרו הראשון: **"איש אלוקים קדוש הוא בדורנו"**, תיאור לא שכיח לתלמיד חכם מן הממוצע; וקיימת סברה כי כבר בתקופה זו התפרסם שמו בכל עריה המרכזיות של מרוקו^[11]. לימודיו בישיבה זו היו כנראה בסיס לחידושי בספרו "חפץ ה'" על מסכת ברכות, שבת, חולין והוריות, שאותו הדפיס באמסטרדם בשנת תצ"ב.

רבי חיים בן עטר התפרסם בסלא גם כדרשן; הוא נהג לשאת שתי דרשות יומיות באחד מבתי הכנסת בעיר ונחשב לדרשן מוצלח^[12]. בנוסף, שימש כגבאי צדקה, וטרח רבות לדאוג שכל עשירי העיר יתרמו למגביות שערך עבור העניים^[13]. אגדה רווחת הכרוכה בעיסוקו זה מספרת כי פעם בימי רעב השיג כמות קטנה של בשר לחלוקה לחכמים צעירים, וסירב למכור מהבשר לאדם אמיד שלא מצא בשר למכירה. הלה גידף את אחד החכמים הצעירים; לאחר שמת באופן פתאומי סמוך לזמן זה, תלה רבי חיים בן עטר את מותו בו, וגזר על עצמו גלות. יש המסבירים לאור אגדה זו עדויות להימצאו בערים שונות במרוקו בתקופה זו בה היו ביתו ומשפחתו בסלא^[14].

מאחר שלא נולדו לו ילדים, נשא רבי חיים בן עטר בשלב מסוים אישה נוספת בשם אסתר בת מאיר ביבאס. סביר להניח שהיה זה כעשר שנים לאחר נישואיו הראשונים. פאצוניה ואסתר חיו עמו עד פטירתו בירושלים^[15].

בשנת ת"פ בערך נפטר אבי המשפחה רבי חיים בן עטר הזקן, שהיה עד פטירתו רבו הקרוב של נכדו. בשנים שלאחר פטירתו הורע גם מצבה הכלכלי של המשפחה; בשנים תפ"א–תפ"ג שררה בצורת בכל רחבי מרוקו, ויוקר המחיה עלה, מה שהוסיף לערער את פרנסת המשפחה^[16]. משה בן עטר, חמיו של רבי חיים בן עטר, היה אדם עשיר ומוכר, וקיים קשרים עם בית המלוכה. מולאי איסמעיל, מלך מרוקו באותה עת, נודע באכזריותו כנגד נוצרים, אך כלפי היהודים גילה אדישות^[17]. אף שלא רדף בפועל את היהודים, לא מנע השפלות ופוגרומים עממיים שהתרחשו נגדם בדרום מרוקו בתקופת שלטונו, ואף הטיל על הקהילות היהודיות, ואף על מקורביו מקרב היהודים, מסים רבים. בשנת תפ"ב הושלך משה בן עטר לכלא בשל הלשנה, ושוחרר תמורת תשלום כופר כספי גבוה. בשנת תפ"ג נפטר נגיד יהדות מרוקו, רבי אברהם מאימראן, שהיה מקורב למלך ושימש כמתווך בינו לבין קהילות יהודי מרוקו. לאחר פטירת אחיו משה מאימראן באותה שנה (תשרי תפ"ד), התמנה בן עטר לנגיד. בחודש אדר תפ"ד חרץ המלך את דינו של משה בן עטר לשריפה, והמיר את העונש בקנס כספי. זמן קצר^[18] לאחר מכן לקה בלבו ומת^[19]. למעשה, עם מותו של חמיו איבד רבי חיים בן עטר את מקור הכנסתו היחיד.

גם מירושת חמיו לא נותר בידי דבר. שורה של סכסוכים משפטיים קשים עם מוסלמים שעמדו בקשרי מסחר עם חמיו ולאחר מותו באו בתביעות שונות, ועם אנשים מהקהילה היהודית, כילו את כל הכסף שהשאיר אחריו. בעטיו של אחד הסכסוכים הלשין עליו פלוני לשלטונות, והוא ישב במאסר תקופה קצרה. במקביל המשיכו אנשי המלך לדרוש ממנו מסים לפי אומדן הרכוש המקורי של חמיו, אף שכבר לא היה בידו^[20]. מחלוקת כספית נוספת נוצרה בין רבי חיים ואביו רבי משה בן עטר לבין בני משפחת ביבאס: מחסן שהיה שייך לאדם בשם שמואל כהן נרכש בשותפות על ידי משה בן חיים בן עטר, ובן דודו משה בן שם טוב בן עטר. הם הפכו אותו לבית כנסת שנקרא "צלאת בן עטר", ומינו את הרב יעקב ביבאס לחזן קבוע ולדרשן. בתמורה נקבע כי הכנסות בית הכנסת מתרומות וכדומה יהיו של ביבאס. לאחר פטירתו המשיכו את ההסדר בניו, רבי חיים ורבי יוסף ביבאס. לאחר פטירת משה בן שם טוב בן עטר והתערערו מצבה הכלכלי של המשפחה, ביקשו רבי חיים בן עטר ואביו להפסיק את ההסדר. בני ביבאס סירבו, והסכסוך שהתפתח הגיע לבוררות בפני דיינים שונים מחכמי פס ומקנס. בני משפחת ביבאס הצליחו להשיג את תמיכתו של רבי יהודה בן עטר, מגדולי חכמי יהדות מרוקו, אך לא הצליחו לגייס את תמיכתם של רבי משה בירדוגו (המשבי"ר) ורבי יעקב אבן צור (יעב"ץ), שתמכו בבני משפחת בן עטר. בני ביבאס טענו שכוונתו של רבי חיים בן עטר אינה לשם שמים, שהוא רודף כבוד ואוהב לדרוש ברבים, ולכן מנסה לנשלם מתפקיד הדרשן המקומי. אף שמאבקם כפי הנראה לא צלח, נראה שרוב רבני פס תמכו בבני ביבאס, ושנים רבות לאחר מכן עוד נותרו בידי בני פס אגדות מזלזלות על אודות רבי חיים בן עטר^[21]. רבי חיים בן עטר התייחס לפרשת ביבאס ברמיזה בהקדמת ספרו "חפץ ה'": "שללו ממני כל אשר חנני ה', כוחי והוני, מעת פטירת אדוני חמי... הנגיד רבי משה בן עטר... וכמה הרפתקי עדו [=הרפתקאות עברו] עלי מהם ומהמוניהם, בני ברית [=יהודים] ושאנים בני ברית"^[22]. רבי חיים בן עטר איבד למעשה את מקור פרנסתו, ובמשך תקופה מסוימת פרנס אותו אביו^[23].

בשנים תפ"ז–תפ"ט התנהלה ברחבי מרוקו מלחמת ירושה בין יורשי איסמעיל מלך מרוקו, שמת בסוף חורף תפ"ז, והיהודים סבלו ממצבו הרעוע של ביטחון הפנים; באחת ההתנפלויות על המלאח במקנס נהרגו 180 יהודים. גם במהלך המהומות עדיין מצא רבי חיים בן עטר זמן לעסוק בכתיבת חידושי, ולמעשה רוב החומר לספרו "חפץ ה'" הוכן בימים אלו. בהקדמתו לספר הוא מסביר את חוסר הסימטריה הסגנונית בספר – קטעים ארוכים מובהרים היטב, לצד קטעים קצרים מאוד בכתיבה תמציתית – בכך שלפעמים בשל המהומות ידע שזמנו קצר, או שלא היה מרוכז כל הצורך כדי להסביר את עצמו באריכות^[23].

לקראת סוף ימיו בסלא יצא להגנת רבני העיר, בפרשה שבה פסקו רבני פס שלא כדעתם תוך מתיחת ביקורת עליהם. בפסק דינו גונן על רבני עירו ונזף ברבני פס על התנהלותם^[24].

בשנת תצ"א, בהיותו בן 35, סיים לסדר לדפוס את ספרו הראשון "חפץ ה'", ויצא למסע קצר בערי מרוקו כדי לקבל הסכמות לספרו לקראת הדפסתו המתוכננת. מלבד רבני סאלי, הוא קיבל את הסכמותיהם של גדולי מרוקו, רבי יהודה בן עטר ורבי יעקב אבן צור. הסכמות אלו היו נחוצות להדפסת ספרו, כמקובל באותם ימים, ועם השגתן הפליג מאחד מנמלי מרוקו בדרכו לאירופה. משם המשיך במסע יבשתי צפונה אל אמסטרדם, שבה היה הדפוס העברי של שלמה פרופס, ובה התעתד להדפיס את ספרו. באמסטרדם ביקש וקיבל את הסכמותיהם של רבני שני בתי הדין המקומיים: חברי בית הדין של הקהילה האשכנזית, הרבנים יוסף בער ומשה פרנקפורט, וחברי בית הדין של הקהילה הספרדית, הרבנים דוד ישראל עטיאש ויצחק חיים אבן דנא די בריטון. עם סיום תהליך ההדפסה, שב רבי חיים בן עטר למרוקו.

לאחר שובו מאמסטרדם לסלא שבמרוקו, גילה שבעידרו ניצלו יריביו את ההזדמנות לתפוס את השליטה ב"צלאת בן עטר" ונעלו את המקום.^[25] הוא החליט לעזוב את עיר מולדתו. מכתביו עולה כי כבר בשלב זה קיבל את ההחלטה לעזוב את מרוקו ולעלות לארץ ישראל. כפי הנראה לא הייתה התוכנית בת-ביצוע בשלב זה, ולכן נדד מזרחה אל פנים היבשת קרוב ל-200 קילומטר, והתיישב זמנית בפס. בפס חבר אל ראש הישיבה המקומית רבי שמואל אבן אלבאז^[26], ולימד תורה לתלמידים ביחד עמו^[27].

בשנת תצ"ח שרר רעב כבד במרוקו, ואזור פס ננטש על ידי כל מי שיכול היה לעזוב. רבי חיים בן עטר היה בין הבורחים לעיר הנמל הצפונית טטואן, ובה קיבל את ההחלטה לעלות לארץ ישראל (בשלב זה כפי הנראה עדיין לא החליט להקים ישיבה ובית מדרש בארץ ישראל)^[28]. בחודש אייר תצ"ט יצא לאלג'יר, ומשם לאיטליה.

בערי איטליה

רבי חיים בן עטר הגיע לליבורנו, אז תחת שלטון בית מדיצ'י, בערב חג השבועות ה'תצ"ט, כשעמו שתי נשותיו ושני תלמידים שבאו עמו ממרוקו. בחג השבועות עצמו שוחררו ממחנה ההסגר שבו הוחזקו, כמקובל, לצורך בדיקות רפואיות, ונכנסו אל העיר. בליבורנו תמכו בו כלכלית כמה מנכבדי קהילת ליבורנו, ובהם משה בן שלמה פרנקו, שעלה עמו מאוחר יותר לארץ ישראל. הוא המשיך בה בהרצאת שיעורים לתלמידיו ולבני הקהילה, ואף העביר הרצאות לנשות הקהילה. "אחר הלימוד פתח פיהו לדרוש... כל העם היו באים בעוד היום גדול למצוא מקום לישיב עד שכמעט לא היה מקום ליכנס מרוב העם. ולא די שיבואו אנשים וקטנים, אלא אף הנשים של הגבירים באות לחדר נשי הרב לשמוע מפיו דבר תורה, וכך עשה כל הימים אשר ישב כאן"^[29].

לפני עלייתו לארץ ישראל שהה בן עטר ברחבי חצי האי האפניני, במרחב האיטלקי שעמד אז תחת ריבונות מפוצלת, כשנתיים בסך הכול; אך לדברי אלעזר טויטו, לאחר שהגיע לאיטליה שב בשנית לאלג'יר לצורך עשיית נפשות לקראת עלייתו לארץ ישראל ותוכניתו לכוון בה בית מדרש גדול. מסע זה התרחש בנקודת זמן כלשהי בין חודש אב תצ"ט לחודש חשוון ה'תק"א^[30]. בתקופה זו הדפיס בליבורנו את ספריו "אור החיים" ו"פרי תואר".

במהלך חורף ת"ק נפוצו ברחבי העולם היהודי ידיעות על כוונותיו של רבי חיים אבולעפיה לחזור ולעלות מאיזמיר לארץ ישראל, באשר שליט הגליל עצמו, דאהר אל-עומר, הזמינו לבוא ולחדש את היישוב היהודי בטבריה ובגליל. בשלב זה החליט רבי חיים בן עטר להצטרף למגמת העלייה לארץ ישראל שהחלה מתפתחת בקהילות שונות באותה תקופה. הוא החל לתכנן את עלייתו לארץ ישראל בראש תנועת עלייה עצמאית שגיבש סביבו, והחל לארגן תוכניות להקמת ישיבה בארץ ישראל. בפנותו לקהל שומעי שיעוריו מקרב תושבי ליבורנו, גייס כמה מנכבדי הקהילה כגבאים לאיסוף כספים למטרות העלייה. נכבדים אלו התחייבו לדאוג לתקציב חודשי שוטף לישיבה לכשתקום בארץ ישראל. "ועד נאמנים" זה היה המממן העיקרי של הישיבה בכל שנות פעילותה בירושלים, גם לאחר פטירתו. ידוע כי באותו מקום התקיימה ישיבה לפחות עד לשנת תרכ"ו.

רבי חיים בן עטר הבין כי את עיקר העולים לארץ ישראל יהיה עליו לגייס מקרב יהודי מרוקו, לנוכח מצב החיים הסבוך בה, ושמיהודי איטליה יוכל לגייס בעיקר תמיכה כלכלית, שתגיע רק לאחר שירכוז מספר בחורים ניכר; הוא יצר, לפיכך, קשר עם חבריו ותלמידיו במרוקו, ועודד אותם להצטרף לקבוצת העלייה שיזם. אלו שהשתכנעו ורצו להצטרף התארגנו ליציאה משותפת ממרוקו והגיעו בחודשי האביב של שנת ת"ק לאלג'יר. לפי טויטו, בשלב זה בא רבי חיים בן עטר בעצמו לאלג'יר ושהה בה עם תלמידיו מספר שבועות.

בשלב זה הצטרפו תלמידיו מאלג'יר והקבוצה כולה התרכזת בליבורנו. עם גיבוש תשתית הבחורים לישיבתו, יכול היה לפתוח במסע התרמה לכינון הישיבה, ואכן בחורף תק"א נסע ברחבי איטליה, וגייס בעיקר כספים, אך גם אנשים נוספים שהשתכנעו להצטרף עמו למסע העלייה. בין היתר ביקר במנטובה ובמודינה ושכנע קבוצת תלמידי חכמים לעלות לארץ ישראל ולהצטרף לתלמידי הישיבה. הוא תכנן לנסוע שוב לאמסטרדם, הפעם לצורך הדפסת ספרו "פרי תואר", אולם לא ידוע אם תוכנית זו אכן יצאה אל הפועל, או שכתב היד שנשלח בידי שלמה אלוף, מיהודי ליבורנו, שטיפל בהדפסת ספרו זה^[31].

בארץ ישראל

המסע מאיטליה למזרח התיכון העות'מאני

בערב ראש חודש אב תק"א יצא רבי חיים בן עטר עם שלושים מתלמידיו ובני ביתם במטרה לעלות לארץ ישראל דרך אלכסנדריה. בי' באב הגיעה החבורה למסינה שבסיציליה, שהייתה אז חלק מממלכת נאפולי שתחת שלטונו של קרלוס "הדוכס מפארמה" (לימים מלך ספרד); בשל המצב הכלכלי הקשה במסינה של אותם ימים, ורצונם של שלטונות האי לעודד הגירת סוחרים יהודים לתחומה, זכתה החבורה ליחס מקל בהסגר שהיה נהוג אז לבאים מחוץ לאי, וזמן ההסגר קוצר משבעה לשלושה ימים^[32].

בית הכנסת אור החיים על שם רבי חיים בן עטר

שבוע לאחר בואם למסינה הפליגו בני החבורה לאלכסנדריה והגיעו אליה בתום הפלגה של שלושה ימים. עם הגיעם לאלכסנדריה הגיעה אליהם הידיעה על מגפה שפרצה בירושלים, והם התעכבו במצרים שבועיים נוספים. בתקופה זו היה שלטון

האימפריה העות'מאנית מבוזר ומחולק למחוזות (איילט). השלטון במצרים היה כפוף ל"שער הנשגב" באיסטנבול כאיילט בפני עצמו, שטחי ארץ ישראל השתייכו ל"איילט סוריה (דמשק)", ואילו שטחי הגליל ועמק יזרעאל השתייכו לאיילט צידון. מעורבות השלטונות בימים אלו בחיי התושבים הייתה מזערית והתבטאה כמעט באופן בלעדי בגביית מסים ושלמונים עבור השלטון המרכזי. עם היחלשות השלטון המרכזי באיסטנבול, עלה כוחם של המושלים המקומיים בכל אזור, שאף ששאבו את כוחם הרשמי מכוח הדרגים שמעליהם, לא תמיד היו ממושמעים לשלטון המרכזי, ולעתים קרובות התלקחו מלחמות בין צבאות הפאשה (המושל האזורי ששאב את סמכותו ישירות מהשלטון המרכזי) לבין המושלים האמורים להיות כפופים לו. בתקופת עלייתם של בני החבורה לארץ ישראל שרר שקט ברחבי הארץ, אך כחודשים ספורים לאחר עלייתם ועזיבתם את הגליל, התפתחה מלחמה בשטחי הגליל כאשר סולימאן אל-עדאם, פאשה דמשק, החליט להיעתר לקריאת ראשי שבטים מאזור שכם ולהטיל מצור על טבריה, שהייתה כפופה באופן רשמי לאיילט צידון.

לאחר שבועיים של שהייה באלכסנדריה עלו על סיפונה של אונייה שהייתה אמורה להפליג ליפו, וממנה תכננו להמשיך בדרך קצרה יחסית לירושלים. הם גם שמעו שבדרך הארוכה יותר מעכו לירושלים, מסתובבים שומרים חמושים ("גאפירים") התובעים דמי מעבר. למעשה, רב-החובל הפר את התחייבותו בעל פה, וסירב לעגון ביפו, אף על פי שנאלץ לפצותם על כך. לאחר מספר ימי הפלגה הגיעו לעכו. בדיעבד התברר כי המגפה בירושלים התחדשה והכתה גם בתושבי יפו. נסיעה מתוכננת לחלופה התיישבותית בצפת נדחתה בשל חשש מחמושים ערבים ודרוזים שהטילו את חיתתם על היישוב היהודי בצפת, זאת על-פי דבריהם של "ראשי ישיבות" שנמלטו מצפת לעכו, ושל קבוצה מפולין שהתעדתה אף היא להגיע לצפת ונשארה זמנית להתגורר בעכו. לבסוף החליטה הקבוצה להישאר בעכו עד תום חגי תשרי.

בחיפה ובגליל

לאחר ראש השנה, ערך רבי חיים בן עטר עם תלמידיו ביקורים בקברי קדושים בגליל התחתון והגיעו גם לטבריה. בערב יום כיפור נסעו לחיפה. את תפילות יום הכיפורים ערכו במערת אליהו שעל צלע הר הכרמל. למחרת יום כיפור עלו להתפלל באתר שאותו זיהו כקברו של אלישע בן שפט, ליד מבנה מנזר סטלה מאריס כיום. הם שבו לעכו, ואחרי חג הסוכות החליטו להקים את ישיבתם באופן זמני בעכו. הלימודים נפתחו רשמית בראש חודש חשוון תק"ב, ואל תלמידיו הבאים עמו מאיטליה הצטרפו מספר תלמידים מצפת. תוכנית הלימודים ביישיבה כללה לימוד סוגיות מן התלמוד הבבלי בהשוואה למסקנות הרמב"ם בספרו "משנה תורה" בהלכות המקבילות. במקביל המשיכו מדי ראש חודש לערוך "זיכרונות" – עלייה והשתטחות על קברי קדושים.

בתקופת שהותו בעכו הוצע לרבי חיים בן עטר להשתקע בטבריה ולהקים בה את ישיבתו המתוכננת. המציע, רבי חיים אבולעפיה, שהיה ממחשדי היישוב היהודי בטבריה, רצה לחזק את ההשפעה התורנית ביישוב, בהגדלת מצבת תלמידי החכמים בה והוספת ישיבה. בעת ביקורו של בן עטר ב-כ"א באדר ב תק"ב בטבריה אירח אותו הרב אבולעפיה וניסה לשכנע אותו בעדיפותה של טבריה על פני ירושלים. הוא הציע שבן עטר ייסע בעצמו לירושלים כדי להתרשם מהתנאים הכלכליים הקשים ששררו בה לטעמו, ואחר כך ישוב לטבריה, שבה שררה רווחה מסוימת לקהילה היהודית בשל קשריו ההדוקים של אבולעפיה עם דאהר אל-עומר שליט הגליל. רבי חיים בן עטר שקל להיענות בחיוב להצעה זו, אך התנה את הסכמתו באישורם של חברי ועד "כנסת ישראל" בליבורנו, שסיפקו את הגב הכלכלי למסע ולישיבה שבדרך. הוא שלח מכתב ברוח זו, תוך המלצה אישית שלו על אפשרות זו; במכתבו רמז כי הוא תומך בהקמת הישיבה בטבריה מאחר שלדעתו נרמז במקורות שהגאולה אמורה להתחיל ב"התנערותה של טבריה מן העפר"^[33]. בהמשך קיץ תק"ב, לאחר שבני החבורה חזרו לעכו, נפטר אחד האברכים בהותירו אחריו אישה וילד, וזמן קצר אחר כך נפטר אחד הבחורים שהצטרפו לעלייה זו. החבורה עזבה את עכו ובחודשים סיוון ותמוז התגוררו בפקיעין.

בירושלים

בסוף חודש תמוז ה'תק"ב נודע לבני החבורה שהמגפה בירושלים פסקה, והם החליטו לעלות לירושלים, בשלב ראשוני למטרת בדיקת היכן נותרה הקמת הישיבה בה, בהתאם להצעתו של רבי חיים אבולעפיה ותוך תיאום עם אנשי "כנסת ישראל" בליבורנו (למעשה, בן עטר דרש מהם במכתב אחר להותיר בידיהם את ההכרעה אם להקים את המוסד בירושלים או בטבריה). לקראת תחילת חודש אלול הגיעה החבורה לירושלים והקימו את "ישיבת כנסת ישראל" בחצר רבי עמנואל חי ריקי. הם התקבלו בירושלים בכבוד רב, ותרמה לקבלת פנים זו העובדה שהיה להם מימון עצמאי שהתקבל מליבורנו, כך שלא נפלדו לנטל על שאר התושבים ולא התחלקו עמם בכספי "החלוקה". ישיבת כנסת ישראל כללה למעשה שתי ישיבות, אחת לתורת הנגלה ואחת לנסתר. בעוד שהקהילה הגרעינית של העולים עם רבי חיים בן עטר מנתה רק שלושים נפשות, שמתוכם רק מעט יותר מעשרה "חכמים", התגבשה סביבו קהילה למדנית רחבה יותר מבני המקום. הוא שאב מכך סיפוק רב והתבטא במכתב מאותם ימים: **"המעיינים של ירושלים באים תמיד ולומדים לפני בכל דבר הקשה ובכבוד גדול ועצום יותר ממה שאני ראוי. ה' ישלם להם"**.

עם תלמידיו ממרוקו שהיו בין מייסדי "כנסת ישראל" בירושלים נמנו בין היתר רבי דוד חיים חסן, רבי שם טוב גבאי, רבי חיים יאודה אמזלג ורבי יוסף אמזלג, רבי יאודה די אבילה, רבי אברהם ישמעאל חי סגוניניטי, רבי חיים דוד עמר ורבי משה נג'ארה. תלמידו המפורסם ביותר מתקופת ירושלים היה רבי חיים יוסף דוד אזולאי (חיד"א). בתנועה החסידית, שהקיפה להתייחס אל רבי חיים בן עטר בכינוי "הקדוש", הועברה מסורת לפיה גיסו של הבעש"ט, רבי גרשון מקוטוב, ביקר בירושלים והחליף דברים עם ה"אור החיים". ואולם הביסוס העיקרי של מסורת זו נמצא בגניזת חרסון, מה שגרם לאישים חסידיים מרכזיים, כמו הרב מאיר דן פלוצקי, לחשוש בנכונותה. לדברי המבקרים, הרב מקוטוב הגיע לארץ ישראל כמה שנים לאחר פטירת רבי חיים בן עטר, כך שהסיפור לא יכול היה להתרחש. מאידך, המצדדים באמיתות המפגש מצביעים על מקורות קדומים לגניזת חרסון שמספרים עליו; כדי ליישב את הסתירות בסיפור נאלצים מצדדיו להניח כי הרב מקוטוב עלה פעמיים לארץ ישראל^[34] או שפגישתם נערכה באופן אחר.

בתקופת ירושלים מילא רבי חיים בן עטר תפקיד מרכזי בחיים הציבוריים של היישוב הקטן בעיר, ומלבד התחום התורני, שבו השפיע רבות, היה שותף לפעילות הציבורית, הן זו הפנים-קהילתית והן זו החיצונית, כמו פעילות שתדלנית מול מושלה העות'מאני של ירושלים. הוא עסק בצורכי ציבור ודאג לפרנסתם של תלמידיו חכמים, נושא שעסק בו עוד בהיותו בחוץ לארץ. בקשריו עם יהודי ליבורנו תרם להרחבת היישוב היהודי בארץ ישראל במאה ה-18.

שתי אגדות מפורסמות נכרכו בתקופת שהותו בעיר:

- לפי אחת מהן, כשזומן רבי חיים בן עטר לישיבה משותפת עם נציגי העדה הקראית, שהייתה הקהילה הגדולה בעיר, לדיון על דרך ההתמודדות עם מס כבד שהוטל אז על יהודי ירושלים, התעלף בעת שירד במדרגות בית הכנסת הקראי. לפי האגדה, בן עטר הורה אז לחפור תחת המדרגות והתברר שהושלכו תחת המדרגות ספרי משנה תורה לרמב"ם במטרה לבזות את מי שהיה מזוהה יותר מכל עם התורה שבעל פה והיהדות הרבנית. בכעסו על הפגיעה החמורה קילל רבי חיים בן עטר את בני הקהילה הקראית כי לא תוסיף להתקיים בתחומי העיר.
- אגדה נוספת מספרת כי בחצר הישיבה גדל עץ תאנה גדול, ולאחר ניסיונות חוזרים וכושלים להסדיר את שעות אריית התאנים, והרעש הרב שנגרם ממנה שהפריע את לימודי הישיבה, קילל רבי חיים בן עטר את העץ שיוציא פירות שאינם ראויים למאכל. לפי דיווח של יעקב גולדמן, סופר האלמנך הספרותי "האסיף" בארץ ישראל, משנת ה'תרמ"ז, העץ שאליו יוחסה אגדה זו נכרת רק בשנת ה'תרכ"ז^[35].

פטירתו

רבי חיים בן עטר השתקע בירושלים וביסס את מקומו. בראשית קיץ תק"ג, בחג השבועות, החל לדבר עם תלמידיו על הגאולה המתקרבת ולהכינם לקבלת פני משיח; ואולם מיד לאחר החג חלה נסיגה פתאומית בתוכניות ההכנה לקראת התגלות המשיח, ורבי חיים הסביר לתלמידיו שהייתה שעת כושר לגאולה אך היא הוחמזה. הלימודים בישיבה חזרו למסלולם הרגיל, ולאחר חודש הוא חלה במחלתו האחרונה. הוא השאיר הנחיות מפורטות לתלמידיו באשר ליורשו בהנהגת סדרי הישיבה ובאשר לחפצי הקודש שלו. הוא נפטר במוצאי שבת ליל ט"ו בתמוז ה'תק"ג, פחות משנה לאחר עלייתו לירושלים, והוא בן 47 שנה.

הוא נקבר בבית הקברות בהר הזיתים. על מצבת קברו נחרת בין השאר: **"שיחה קלה שלו אלקים חשבה לטובה, והארץ האירה מכבודו כאשר יאירו שבעת הנרות, הוא זיוה הוא הדרה, ה'ה המופלא וכבוד ה' מלא, המקובל אלקי חסידא קדישא כמוהר"ר חיים י' [=אָפֶן] עטר ז"ל. נתבקש בישיבה של מעלה יום ט"ו לחודש תמוז שנת ה'תק"ג ליהנות מזיו השכינה"**. את נוסח המצבה כתב תלמידו החיד"א. הייתה בכך חריגה מן הנהוג באותה תקופה בירושלים שלא לכתוב תארים ושכחים על גבי המצבות אלא את שמות הנפטרים בלבד, מחשש שמצבות האבן הכבדות שמאפשרות טכנית את ביצוע החריתה, ימשכו את תשומת לבם של גנבים שעשו בהן שימוש לצורכי בניין. בצמוד למצבה נבנה עמוד ובתוכו גומחה שבה ניתן היה להדליק נרות.

הידיעה על פטירתו הפתאומית התפשטה במהירות ברחבי העולם היהודי, ונישאו עליו הספדים מפי גדולי הרבנים: רבי ישראל יעקב אלגאזי בירושלים, ורבי יצחק בכר דוד בקושטא. רב העיר ליבורנו, רבי מלאכי הכהן, מחבר ספר הכללים "יד מלאכי", חיבר קינה מיוחדת על לכתו; בין שורותיה שזורים שמות כל ספריו של רבי חיים בן עטר:

הָהָה כִּי גֵאוֹן הַדּוֹר הָלֹא נֶעְדָּר וְרַב / כִּי
מֵאֲמֵרוֹת פִּיּוֹ כָּפֹז צוֹרֵפוֹ
מִיּוֹם הַיּוֹתוֹ סֹר לְמִשְׁמַע אֵל וְכָל / יָמָיו
קָרְבָּיו הֵם כָּצוּם סוֹגְפוֹ
וּבִתּוֹכָחוֹת מוֹסֵר לְרַבִּים מַחְטָא / הַחֲדָל
וְצָדֵק וְאֶמֶת נִכְסָפוֹ
שֶׁפֶר חֲסִידִים אַחֲרָיו הֵם יִלְכוּ / תַּחַת
כְּנָפָיו יַחֲסוּ נִכְנָפוֹ
דָּרַשׁ לַעֲמוֹ טוֹב כְּמוֹ פֶּרֶדֶס בְּיוֹם / וְלִיל
וְשִׁפְתוֹתָיו דָּבֵשׁ נִטְפוֹ
עָנִיו כְּאִישׁ מִנְּשָׁה כְּהֵלֶל מַעֲשָׂיו / מוֹל
הָאֱלֹהִים עַד מָאֵד יִפְּנוֹ
אֲבִיט תְּהִלּוֹתָיו וּמַחּוֹל יִרְבִּיוֹן / כָּל פֶּה
וְלִשׁוֹן מְסַפֹּר יִיעָפוֹ
מִי יַעֲלֶה לָנוּ וְעַל מִי נִסְמָכָה / וּפָנֵי יָדִיד
אֵל בְּחֵרוּלִים חָפוֹ
עַל כֵּן שָׁעוּ מִנִּי אֲמַרֵּר בְּבָכִי / כִּי קִצְרָה
רוּחִי וְיָדִי רָפוֹ
אֲצַעֵק בְּקוֹל מֶרַעַל תְּמִימִי עִם אֲשֶׁר /
בְּבַחֲרוֹת הֵם עוֹפְפוֹ רָחֳפוֹ
אֲזָכּוֹר בְּעֵת נִפְשִׁי בְּנִפְשׁוֹ נִקְשָׁרָה / לוֹ
יִהְיֶה מִעֵי וְיִתְעַלֶּפוֹ
אֵלּוֹ לִפִּי אֲדִי דְמַעֵי יִזְלוּ / הִמָּה כְּמַבּוּל
הִיָּקוּם שִׁטְפוֹ
חִפְּץ ה' בּוֹ לְהֵאִיר לוֹ בָּאוֹר / חַיִּים בְּגוֹן
שֵׁם הַיִּשְׁרִים עָפוֹ
לֹא מֵת נְשִׂיאָנוּ אֲבָל חַי יַעֲמֵד / כִּי יִהְיֶה
דָּתוֹ אֲשֶׁר אֵלָפוֹ
הוּא שֶׁר יִחַלֶּה אֵל עָלֵי עַמּוֹ בְּעִיר / קִדְשׁ
בְּשִׁשׁוֹן לֵב וְגִיל נֶאֱסָפוֹ

אוֹי כִּי שִׁשׁוֹן כָּל לֵב וְגִיל נֶאֱסָפוֹ / הָהָה כִּי
כְּהִיּוֹם מַעֲנִי לִי סָפוֹ
הַמְּקוֹנְנִים הַמְּיַלְלִים הַמְּיַבֵּבִים /
הַתְּקַבְּצוּ עָדִי וְהַתְּאֲסָפוּ
כִּי בָּא זְמַן לְסַפּוֹד לְקוֹנֵנוּ גַם נָהִי / בְּעֵת
בְּמָרוֹם נִגְהוּ קִצְפוֹ
כָּל כּוֹכְבֵי שַׁחַק בְּקִדְרוֹת לִבָּשׁוֹ / אֶגְלִי
דְּמַעוֹת מְזַבּוּל יִרְעָפוֹ
יוֹם הַשְּׂרָפִים לְמַצּוּקִים נֶצְחוֹ / וּשְׁבִי צְבִי
צָדִיק הָלֹא חָטְפוֹ
אֲשֶׁל וְעַץ חַיִּים לְפָרִים חֲמָדוֹ / עוֹדֵם
בְּאַבֶּם יָבֵשׁוּ נִשְׁדָּפוֹ
אֲבֹן מֵאִירָה וְעֵטָרֶת דָּת וְזִיו / עוֹלָם
מֵאוֹרוֹת זִהְרָם אֶסָפוֹ
זֵית רַעֲנָן וְיִפֶּה פְּרִי תֵּאֵר, בָּצ- / לֵם יַחֲסוּ
הָעַם וְיִסְתַּוְּפָפוֹ
עֵתָה כְּמוֹ צִיץ נִבְלוּ גַם נִגְדָּעוּ / גַּם נִכְרָתוּ
גַּם אוֹמְלָלוֹ נִקְטָפוֹ
מִדְּרַשׁ כְּנִסֵּת עִם וְיִשְׂרָאֵל אֶהָהָה / כִּי
בָּעוֹן דּוֹר מוֹסְרָיו רוֹפְפוֹ
אֵין עוֹד מֵאוֹר שֶׁמֶשׁ אֲשֶׁר בָּם יֶאֱהִיל /
חֲשֹׁד וְעָנָן כְּמַעִיל עֲטָפוֹ
לֹא יִלְקֻטוּ עוֹד מִפְּרִי דַעַת וְלֹא / יִשְׁתּוּ
לְמִיָּמָיו כְּאֲשֶׁר יִשְׁאָפוֹ
אֲשׁוּם וְאֲשָׁאף אֵיךְ תְּהוֹמוֹת הַתְּבוּ- /
נוֹת חֲסָרוֹ חֲסוֹר וְלֹא עָדָפוֹ
פְּטִישׁ יִפּוֹצֵץ הַסְּלָעִים אֵיךְ יִהְיֶה / נִגְדָּע
וְאוֹתוֹ מִחֲצוֹ יִחַלְפוֹ
עַמּוֹד יִמְנִי רֹאשׁ לְפָנָה אֵיךְ כְּמוֹ / קִנָּה
וְסוּף רֹאשָׁם הִכִּי כְּפָפוֹ

— משירי ישראל באיטליה, שיר קז

קבר אור החיים בשיפולי הר הזיתים הפך ברבות הימים לאתר עלייה לרגל, בעיקר ביום השנה לפטירתו. אנשי היישוב הישן בירושלים נהגו לעלות לתפילה לצד קברו בכל עת צרה; תפילה מרכזית ידועה נערכה בעת מלחמת העולם השנייה כשעלתה האפשרות שהצבא הגרמני יפלוש מצפון אפריקה לארץ ישראל.

ישיבת אור החיים המשיכה להתקיים אחרי מותו, ובראשה עמד זמנית תלמידו רבי יוסף אמזלג, שסירב ליטול את התפקיד באופן רשמי. בשנים הבאות עשה ועד הישיבה בליבורנו מאמצים להציב בראשה דמות תורנית חשובה, ולשם כך באו במגעים עם רבי יעקב שאול רבה של איזמיר ולחלופין עם רבי שלמה אלגאזי רבה של קהיר. לאחר שניסיונות אלו כשלו, התמנה לתפקיד רבי יונה נבון ואחריו מחותנו רבי חיים מונדובי ורבי יהודה עייאש. כשבעים שנה מאוחר יותר, לאחר עליית תלמידי הגר"א וכינון הקהילה האשכנזית בירושלים עם מעברם של רבים מתלמידי הגר"א אליה מצפת בעקבות המגפה של תקס"ב, נרכש בית המדרש עבור הקהילה, שערכה בו תפילות בימות החול. ממתפללי בית המדרש, שנקרא "אור החיים" על שם מייסד הישיבה בו, היה רבי מנחם מנדל משקלוב.

בית המדרש "אור החיים", שבו התקיימה ישיבת "מדרש כנסת ישראל", נמצא בעיר העתיקה בירושלים ונכלל לאחר מלחמת ששת הימים כחלק ממוזיאון חצר היישוב הישן.

דרך לימודו

רבי חיים בן עטר נחשב כבר במרוקו ל"מעייין"^[37] ו"עוקר הרים", כלומר: דרך לימודו התאפיינה בהתמקדות מקומית בסוגיה שעל הפרק ופירוק כל הגורמים והמוקשים לצורך הבנתה. מלבד עדותם של חכמים ממרוקו בני זמנו שנחשבו ל"מעיינים", דוגמת רבי חנניה בן זכרי, שכתב עליו בהסכמתו כי הוא עוקר הרים; וחברותו הקרובה עם "מעיינים" נוספים כמו רבי שם טוב בן אמזוג, ורבי יהודה ברדוגו, בעל "מים עמוקים"; מעיד על סגנון לימודו, ספרו "חפץ ה'", שחידושו מתאפיינים בסגנון זה^[38]. עצם הדפסת ספר חידושים על הש"ס הייתה תופעה לא נפוצה בקרב חכמי מרוקו באותה עת, והייתה בה מן ההעזה^[39].

לימוד בסגנון זה מכתוב בדרך כלל קצב לימודים איטי. ולמרות זאת, רחב"ע כתב במכתבו לוועד מדרש כנסת ישראל בליבורנו בדיווח על סדרי הלימוד בישיבה הזמנית שהקים בעכו, לאחר חודשיים של פעילות בלבד: "ולקחנו סדר זה לפרש כל התלמוד לשיטת הרמב"ם כדי שלא תשאיר שום קושיא עליו מכל התלמוד בסייעתא דשמיא, וכבר עלה בידנו קרוב לשני מסכתות"; ובמכתב שאחריו המסכם את תקופת הלימודים של קיץ ה'תק"ב בעכו הוא כבר כותב: "במעט זמן למדנו קרוב לדי' מסכתות של גמרא ופירשנו כל המסכתות על פי שיטת הרמב"ם". חידושים אלו היוו את התשתית לספרו "ראשון לציון" (קושטא ה'תק"י) והם מלמדים שלמרות סגנון לימודו המעמיק שמר על קצב לימודים מהיר. תלמידו חיים יוסף דוד אזולאי (החיד"א), כתב על כישרונו זה בספרו "שם הגדולים": "ולפי דורנו, היה לב הרב מבעית בתלמוד והיה כמעין המתגבר".

משפחתו

רבי חיים בן עטר היה נשוי במקביל לשתי נשים: פאצוניה בת קרובו העסקן העשיר רבי משה בן עטר, ואסתר לבית ביבאס. פאצוניה ואסתר עלו עמו לארץ ישראל והשתתפו בכל מסעותיה של החבורה המייסדת של "מדרש כנסת ישראל" וחיו עמו עד פטירתו בירושלים. לשתייהן לא היו ילדים עד יום מותן. שתיהן נפטרו בשנים הסמוכות לאחר פטירתו בסוף שנות ה'ת"ק-תק"ט; השתמר תאריך פטירתה של אסתר: כ"ט באב ה'תק"ט. שתיהן נקברו סמוך לקברו של בעלן בבית הקברות בהר הזיתים, ומצבותיהן שוקמו וחודשו לאחר מלחמת ששת הימים.

גיסו, בעל אחותו, היה רבי שמואל די אבילה שכיהן כרב ודיין, ובנו-אחינו היה רבי אליעזר די אבילה, ראש ישיבה ברבאט שבמרוקו, דיין ופוסק.

ספריו

מצבת קברו של ה"אור החיים" בהר הזיתים

ציון
נברשתא דדהבא
ההר חמד אלקים
אבן יקרה, ושיחה קלה
שלו אלקים חשבה לטובה
והארץ האירה מכבודו
כאשר יאירו שבעת הנרות
ירכה וקנה היא העולה
עמו וקרא שמה חפצי בה
מוציא לאור כל תעלומה
הוא זיוה הוא הדרה
ה"ה הרב המופלא וכבוד
ה' מלא המקובל האלוקי
חסידא קדישא כמוהר"ר
חיים בן עטר ז"ל נתבקש
בישיבה של מעלה, יום
ט"ו לחודש תמוז שנת ה'תק"ג
ליהנות מזיו
השכינה
הוא המחבר ספר חפץ ה'
וספר פרי תיאר וספר אור
החיים וספר ראשון לציון^[36]

כיתוב המצבה

חפץ ה'

חפץ ה' (http://www.hebrewbooks.org/37)
 (321), אמסטרדם: דפוס פרופס, תצ"ב[40]

חיבורו הראשון שנדפס. הספר כולל חידושים על כמה ממסכתות התלמוד הבבלי: מסכת ברכות, מסכת שבת, מסכת הוריות ועל חלקים ממסכת חולין. הספר מתמקד בפירוש שיטתי של הסוגיות, דף אחרי דף, ובדברי פרשני התלמוד בני תקופת הראשונים, בדגש על פירושי רש"י ובעלי התוספות, ואינו שם דגש על הסקת המסקנה ההלכתית המעשית מן הסוגיות. כפי הנראה רחב"ע כתב את חידושיו למסכת שבת לפני שכתב את חידושיו למסכת ברכות, אך שינה את הסדר בדפוס כדי להתאימו לסדר המסכתות בש"ס[41].

במקביל לעריכת ספרו זה, כבר התחיל לעסוק בספרו הבא, "פרי תואר". שיטת הלימוד שבה נקט בעת הכנת ספרו ההלכתי, מצאה חן בעיניו יותר, ולכן נטל פסק זמן מכתובת חידושים על סדר התלמוד, והקדיש את זמנו לחקר ההלכתי בסוגיותיו[42].

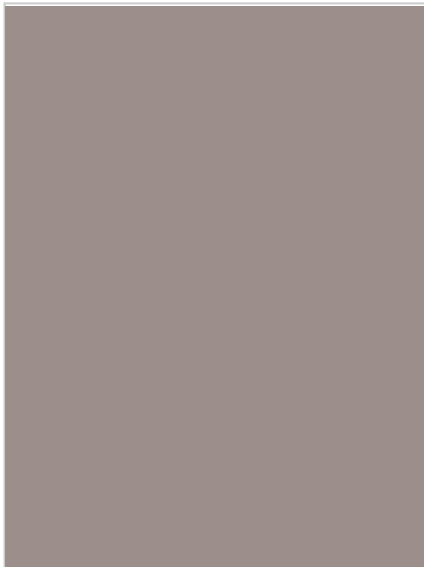
פרי תואר

פרי תואר (פירות גנוסר) (http://www.hebrewbooks.org/24532), אמסטרדם: דפוס יוסף דיין, תק"ב[40]

ספר הלכה על שולחן ערוך חלק יורה דעה (סימנים א–קכב). ספר זה אף הוא עוסק בניתוח הסוגיות התלמודיות הרלוונטיות לפסיקת ההלכה, אבל בו מתמקד הדיון בהסקת המסקנה ההלכתית המעשית, בשונה מחיבורו הקודם "חפץ ה'".

הספר נדפס במקור בשם **פירות גנוסר**. בין חידושי ההלכתיים הרבים כלולות השגות רבות על פסקיו של פוסק קודם, רבי חזקיה די סילוה, בספרו "פרי חדש". על כן בחר רבי חיים בן עטר להדפיס את הספר כשפסקי השולחן ערוך מופיעים במרכז העמוד, ובצדדיו שני ה"פירות": פרי חדש ופרי תואר. משערים כי כבר בעת הדפסת הספר ב-תק"ב היו בידי רבי חיים בן עטר חידושים על סימנים נוספים ביורה דעה, אלו שנדפסו לאחר פטירתו בספר "ראשון לציון", אך בגלל הפלטפורמה של "פירות גנוסר", המציגה את חידושי אל מול חידושי ה"פרי חדש", נמנע מלהדפיסם כבר אז, כי הספר פרי חדש מסתיים בסימן קכב[43].

בהדפסת ספר זה, וגם בהדפסת הספר "אור החיים", טיפל ידידו שלמה בן יצחק אלוף, מיהודי ליבורנו, שאף גייס את המימון הדרוש להדפסתם. כתבי היד של שני הספרים נמסרו להכנה להדפסה כמעט במקביל, אך בשל סחבת שנוצרה בהדפסת הספר "אור החיים" בשל תהליכי הרישיון המייגעים שנדרשו בוונציה, נשלח כתב היד של "פרי תואר" להדפסה באמסטרדם[44].

אור החיים

קברה של פאצוניה בן עטר, אשתו הראשונה

קברה של אסתר בן עטר, אשתו השנייה

מצבות קבריהן של נשות רבי חיים בן עטר בהר הזיתים

אור החיים (אורחות חיים) - חלק א (<http://www.hebrewbooks.org/39735>), ונציה, תק"ב
אור החיים (אורחות חיים) - חלק ב (<http://www.hebrewbooks.org/39736>), ונציה, תק"ב^[40]

פירושו המפורסם על התורה. נתחבב על חוגי החסידים והרבה מהאדמו"רים העריצו ספר זה. ספר זה הודפס בחלק מהמהדורות של "מקראות גדולות" ומבוסס בחלקו על תורת הקבלה. מקובל לקרוא לספר "אור החיים הקדוש", ומפורסם שהוא בין שלושת הספרים שנתחברו בדורות האחרונים שזכו להיקרא בתוספת זו, לצד אלשיך הקדוש והשל"ה הקדוש. על ספר זה נכתבו פירושים רבים במהלך הדורות, וישנם גם מורחבים המלקטים את פרשנות האור החיים ומודפסים בצמוד לטקסט הספר, בהוצאת מוסד הרב קוק ומכון עוז והדר.

ראשון לציון

ראשון לציון (<http://www.hebrewbooks.org/9343>), קושטא, תק"י^[40]

חידושים על סוגיות נבחרות במספר מסכתות מן התלמוד הבבלי: על מסכת ברכות שחידושי השיטתיים עליה כבר נדפסו בספרו "חפץ ה'", ועל מסכתות שבחציו השני של סדר מועד: מסכת סוכה, מסכת ביצה, והמסכתות תענית, מועד קטן, מגילה וחגיגה. חלק נפרד בספר עוסק בחידושים על התנ"ך. בנוסף נדפסו בסוף הספר השלמות לביאורו של המחבר על השולחן ערוך, חלק יורה דעה, אותו החל בספרו פרי תואר; בהשלמה זו נדפסו חידושי לסימנים רמ-רצב, ונוסף קונטרס העוסק בכללי ספיקא.

בשונה מספרו "חפץ ה'", ספר זה אינו מכיל פירוש שוטף על סדר דפי המסכת, אלא מתמקד בסוגיות נבחרות, ומסיבה זו הדין מתרחב עד לפסיקת ההלכה המעשית. הדבר ניכר בעיקר בכך שהוא דן רבות בדברי הפוסקים ולא רק בדברי פרשני התלמוד הקלאסיים.

ליקוטים מכתביו

- **אגרות ותשובות רבינו חיים בן עטר** (לקט), בני ברק: מכון אור החיים, תשע"ג
- **פרדס אור החיים: על שבת ומועדי השנה [מגילות, פרקי אבות]** - לקט מכתביו לפי נושאים. ירושלים: הרב שמעון גוטמן, אוצר הפוסקים, תשע"ב.
- **שערי אור החיים** - הקדמותיו וכללי לימודו.

מעמדו והשפעתו בתנועה החסידית

מעמדו האישי במסורת החסידית

לרבי חיים בן עטר התייחד במסורת תנועת החסידות מעמד מיוחד כאיש קדוש, בן עלייה ובעל רוח הקודש^[45], ודמותו אומצה למעשה כחלק אינטגרלי מהתנועה החסידית בספרות הענפה של תנועה זו^[46].

תופעה זו של הערצת החסידים בפולין ואוקראינה לחכם "ספרדי" לא הייתה שגרתית, והדים ממנה הגיעו גם למרחב שבו פעלו תלמידיו. חיד"א, תלמידו של ר"ח בן עטר מציין זאת בחיבורו הביבליוגרפי "שם הגדולים" בערך הספר "אור החיים": "ושמענו כי עתה בפולוניה הם מחשיבים אותו הרבה ונדפס עוד שני פעמים. ונתעורר זה ע"י שהרב החסיד קדוש מהרר"י בעל שם טוב הגיד גדולת נשמת מהר"ח הנזכר".

הבעש"ט, מחולל תנועת החסידות, שיבח מאוד את רבי חיים בן עטר ואת תורתו. לפי אחת המסורות הרווחות אמר הבעש"ט על רחב"ע כי שמע תורה מדי לילה מפי הקדוש ברוך הוא, ואף היה סבור כי התקשרות בין נשמותיהם תביא בהכרח לגאולה. רעיונות בדבר סגולותיו המשיחיות של רחב"ע חללו למורשת החסידית, והיו מגדולי החסידות בדורות הבאים שהעידו על רבי חיים בן עטר שהוא היה ראוי להיות משיח בדורו^[47].

לפי מסורת חסידית אחרת, הבעש"ט הרגיש ממקום מושבו בפודוליה בפטירתו של רחב"ע. רחב"ע נפטר בירושלים במוצאי שבת, ובאותה עת אכלו החסידים בפודוליה סעודה שלישית עם רבם; לפי אותה מסורת, בעת הסעודה פנה הבעש"ט לתלמידיו ואמר "כבה הנר המערבי"^[48] וסיפר להם שבעת שנטל ידיו לסעודה התגלתה לו כוונה מיוחדת שאינה מתגלה אלא ל"חד בדרא" [=יחיד בדורו], ומכך הסיק שנפטר בשעה זו אדם אחר שהחזיק בכוונה זו, שאינו יכול להיות אלא רבי חיים בן עטר. המסורת הזו טומנת בחובה את המסקנה לדעתם כי הבעל שם טוב הוא יורשו הרוחני של רבי חיים בן עטר^[49].

מעמד הספר "אור החיים" בקרב החסידים

לצד הערצת אישיותו של רבי חיים בן עטר, באה גם הערצה לספרו "אור החיים", ודווקא לספרו זה מתוך שאר ספריו. חוקר החסידות אהרן מרקוס מכתיר ספר זה כ"ספר הספרים של החסידות", ומוסיף: "נס הדגל של החסידות, כמצפן שמראה את הכיוון על פני האוקיינוס, הוא המזון הרוחני הנבחר בשביל מנוחת השבת"^[50]. ספריו של רחב"ע נחשבים בחוג החסידי לספרי קודש מן המעלה הראשונה, ומיוחסת להם גם השפעה של קדושה וטהרה בנפש הלומד. לרבי ישראל מרוז'ין מיוחסת האמרה שהספר "אור החיים" בזמן הזה מסוגל לטהר את הנשמה, כפי שהיה עושה זאת ספר הזוהר.

בשל תפיסת הספר כקדוש וכאמצעי להוספת קדושה וטהרה, קיימות "חבורות" - קבוצות לימוד מיוחדות שנפגשות בקביעות לעיסוק בתורתו של רבי חיים בן עטר, בדרך כלל בפירושיו לפרשת אותו שבוע. מנהג זה הנשמר גם במאה ה-21 בחצרות חסידיות רבות, העצים וקיבע גם בשכבות העממיות של התנועה את היחס המיוחד לפירוש זה לתורה. ברבות השנים הגיעו הדברים לכדי כך, שכאשר העז מיישאו לפקפק בעובדה שהספר נכתב על ידי רוח הקודש וטען שמדובר ביצירה אנושית, נחשב לו הדבר במחוזות מסוימים ככפירה שיש לשרש אחריה. הדבר גם עורר פולמוס הלכתי, כאשר בקהילה אירופית אחת העיז מלמד תשב"ר לפקפק ברוח הקודש ששרתה על המחבר בעת הכתיבה, ובני הקהילה המזועזעים דרשו לפטרו. רבי חיים הלברשטאם מצאנו, שנדרש לסוגיה ההלכתית-ממונית אם מותר לבני הקהילה לפטר את המלמד שהועסק עד אז בקביעות, פסק כי "בעל אור החיים נבג"מ [=נשמתו בגנוי מרומים] בודאי חיבר ספרו ברוח הקודש ... ולכן המלמד המכחיש רוח קדשו של אוה"ח [=אור החיים] הוא אפיקורס שאינו מאמין בגדולי הדור שהעידו עליו שהיה ראוי לרוח הקודש ... ויפה עשיתם שלא עזבתם את בניכם בידו ויישר כחם בזה" (עם זאת, במקורות שונים נטען כי היו סיבות אחרות שהביאו את פסק ההלכה הנחרץ הזה^[51]).

השפעתו של "אור החיים" על ההגות החסידית

להגותו של רבי חיים בן עטר בספרו "אור החיים" נודעה השפעה על ספרות החסידות. השפעה זו לא נחקרה עדיין די הצורך, אולם ממחקרים השוואתיים שנערכו עולה שקיימת זיקה ביניהם ולעתים גם התבססות על רעיונותיו או הסתמכות עליהם: רעיונות בהגות החסידית שמבוססים על רעיונותיו והרחבתם או רעיונות חדשים שמסתמכים על הנחות מוקדמות שעולות מדבריו. לחקר השפעה זו השלכות מעניינות משום שרבי חיים בן עטר פעל בסביבה יהודית וגויית שונה לחלוטין מזו שבה פעלו צדיקי החסידות, ועל כן מחקרים שביססו את ניתוח ההגות החסידית על השפעות סביבתיות, כמו תנועות אידאולוגיות שפעלו באירופה בתקופת ההוגים החסידיים, נדרשים לבחינה מחודשת^[52].

רעיונות בולטים בדמיונם בין הגותו של בן עטר להגות החסידית הם: (א) מעמד הצדיק וכוחותיו המאגיים, ומקרה פרטי של נושא זה - מעמד "צדיק הדור"^[53]. (ב) מושג הדבקות באל, וניסוחו המדויק של הרעיון^[54]. (ג) השגה אפשרית של האדם את האלוהות, וסוגי ההשגה השונים^[55]. בשלושת נושאים אלו ישנה התאמה רבה בין ניסוחיו של ה"אור החיים" לניסוחי הוגים חסידיים כמו רבי לוי יצחק מברדיצ'ב ורבי משה חיים אפרים מסדילקוב בספרו "דגל מחנה אפרים".

הנצחתו

ברבות השנים הונצחה דמותו של רבי חיים בן עטר על עשרות מוסדות ומבנים בעולם היהודי. רבנים רבים במשך הדורות, ייחדו מוסדות על שמו וקבעו שיעורים בחיבוריו, ואף הקימו מכונים להפצת תורתו. בין היתר נקראת על שמו שכונת "אור החיים" בבני ברק, ומוסדות "אור החיים" בעיר. ישיבת אור החיים לבעלי תשובה העומדת בנשיאות הרב ראובן אלבז בירושלים. מוסדותיו של הרב שמעון בעדני, בית הכנסת וסמינר אור החיים. ערים רבות בישראל קראו רחובות על שמו ביישובם.

באמצע שנות הת"ש-תשצ"ט הוקם בישראל מפעל תורני העוסק בההדרת כתביו והפצת זכרו, ארגון "ובחרת בחיים" העומד בנשיאות הרב מנחם מנדל פומרנץ, שהדיר את ספריו ומתמחה בחקר תולדותיו. ראש הארגון מוסר שיעורים בתורתו בכל רחבי הארץ, ובמסגרתם יצאה לאור סדרת הספרים "ובחרת בחיים".

ספרות שבחים והגיוגרפיה

בדומה לצדיקי החסידות, ואפשר שבשל אהדתם את רבי חיים בן עטר, התפתחה ספרות ענפה של סיפורי מעשיות הגיוגרפיים אודותיו. סיפורים רבים פזורים בספרות החסידית ואחרים הועברו במסורת העממית מפה לאוזן. נדפסו מספר קבצים הכוללים סיפורים כאלו, ונוצרה גם ספרות יפה המבוססת על אגדת חייו.

- נפלאות אור החיים : 2... אינטערעסאנטע געשיכטעס וואס האט פאסירט מיט דעם גאון ר' חיים בן עטר מחבר פון ספר אור החיים. לודז', תר"ץ (בערך) תבנית:יידיש (2" סיפורים מעניינים שקרו לגאון ר' חיים בן עטר מחבר הספר אור החיים")
- ראובן נענה, אוצר המעשיות: ...מעשיות נפלאים מלוקטים מאת הגאונים ... רבי חיים בן עטר ... [ואחרים]. ירושלים, תשי"ח.
- ישעיה חדד, תולדות רבנו חיים בן עטר: ...סיפור תולדות חייו ... של ... ר' חיים בן עטר. טבריה, תשמ"ג.
- יצחק גורמזאנו גורן, שמש ממערב: אגדת חייו של ר' חיים בן עטר. רמת גן: מסדה, תשמ"ה. רומן ביוגרפי.
- המאורות הגדולים: די גרויסע בעלייכטער פון פאלק: דאס לעבן און שאפן פון רבינו חיים בן עטר. ירושלים, תשמ"ה תבנית:יידיש
- סדור לברכות: מוקדש לזכר הרב חיים בן עטר לרבנים ממשפחת בן עטר ולזכר מורשת אבותינו. כותרת משנה: מעשה ברבי חיים בן עטר ותלמידו. תל אביב: דפוס בן עטר, תשמ"ה[56].
- נ. ספריאל, האור החיים הקדוש: מסכת חייו... נדודיו ומסעותיו ועלייתו לארץ הקודש, של רבי חיים בן עטר. ערוך ומסופר לנוער. ירושלים: המסורה, תשמ"ה.
- רבי חיים בן עטר בעל "אור החיים", חייו ופעלו על רקע תקופתו. ירושלים, תשמ"ו.
- האור שבחיים: 250 שנה לפטירת ... רבינו חיים בן עטר, ט"ו תמוז תק"ג-ט"ו תמוז תשנ"ג. ירושלים: ישיבת אור החיים, תשנ"ג.
- שבחי רבי חיים בן עטר: לקראת הילולת הצדיק הקדוש רבנו חיים בן עטר. ירושלים: ישיבת אור החיים, תשנ"ד.
- נפלאות אור החיים הקדוש: לקראת הילולת ... רבינו חיים בן עטר. ירושלים: ישיבת אור החיים, תשנ"ו.
- תולדות אור החיים: פרקים מתולדותיו של ... רבי חיים בן עטר. ירושלים: ת"ת חי עולם, תשנ"ט.
- הרב אשר מסעוד בן חמו, אשר בחר בחיים: מסעות חייו של ... רבינו חיים בן עטר ... כתבים וחיידושים של המחבר. ירושלים: תשע"ג.

לקריאה נוספת

ביוגרפיות

- אברהם משי זהב, תולדות אור החיים: פרקים לתולדות חייו והליכותיו של רבינו חיים בן עטר, ירושלים, תשל"ה.
- אליהו חיים קרלוב (עורך), יד אור החיים הקדוש ותולדותיו, ניו ג'רסי: מכון זכר נפתלי, תשמ"א.
- שמעון גוטמן, פרדס אור החיים: על שבת ומועדי השנה, מגילות, פרקי אבות, עטרת חיים: תולדות ומשנת חייו, ירושלים: אוצר הפוסקים, תשע"ב.
- חנוך ריגל, נר המערבי: תולדות חייו, קצות דרכיו ומעט מפעליו, של קודש הקדשים מלאך אלוקים מרן הגה"ק רבי חיים בן עטר זי"ע, בעל 'אור החיים' הקדוש, בני ברק: מכון אור החיים, תשע"ג.
- אליהו רפאל מרציאנו, עטרת חכמים: הערות והארות לתולדות המנורה הטהורה מרנא ורבנא הרב חיים בן עטר, ירושלים: מכון הרש"מ, 2013.
- יעקב שלמה לוי, באור החיים: תולדות רבינו חיים בן עטר זי"ע, ירושלים: עוז והדר, תשע"ד.

מאמרים

- בנימין קלאר, רבי חיים בן עטר: עלייתו לארץ ישראל, אגרות ותעודות, ירושלים: מוסד הרב קוק, תשי"א.
- אלעזר טויטו, "רבי חיים בן עטר: על הימים שעשה באיטליה", בתוך: ח"ז הירשברג (עורך), זכור לאברהם: קובץ מאמרים לזכר ר' אברהם אלמאליח נ"ע חמש שנים לפטירתו <כ"א אדר שני תשכ"ז>, ירושלים: ועד עדת המערכים בירושלים, תשל"ב 1972, עמ' 36-46[57].
- יצחק רפאל, "אגרות ר' שלמה חיים סגויניטי אל רבינו חיים בן עטר", בתוך: טמירין, כרך א', תשל"ב, עמ' רעא-רפו.
- אלעזר טויטו, רבי חיים בן-עטר ופירושו אור החיים על התורה, ירושלים: משרד החינוך והתרבות, תשמ"ב 1981 (פורסם מחדש: תשנ"ז 1997; אלקנה: מכללת אורות ישראל, 2012).
- גדליה נגאל, "שבחי ר' חיים בן עטר", בתוך: קו לקו: קובץ מחקרים על יהדות המגרב, מוקדש לזכרו של שאול זיו (אג'יני), ירושלים: דובב שפתי ישנים נר המערב, תשמ"ג, עמ' 73-93 (פורסם מחדש: מחקרי מערב ומזרח, תשס"א).
- מנחם מנדל כשר, ארבעת הרוצים, ירושלים, תשמ"ה.
- דן מנור, "ללשון הרזים של ר' חיים בן עטר", דעת 22, אוניברסיטת בר-אילן, חורף תשמ"ט, עמ' 99-107. תבנית:זמין ב-JSTOR
- גרשון קיציס, "בין שורש וענף: על יחסי אבות ובנים (פרק ממשנתו החינוכית של בעל 'אור החיים')", ניב המדרשיה כד-כה, תל אביב תשנ"ג, עמ' 209-244.
- דן מנור, "ארץ ישראל בהגותם של ר' חיים בן עטר ור' רפאל בירדוגו", בתוך: אביעזר רביצקי (עורך), ארץ ישראל בהגות היהודית בעת החדשה, ירושלים: יד בן צבי, תשנ"ח, עמ' 359-380.
- זכריה תנעמי, "בוסתנו של 'אור החיים' הקדוש", מורשתנו יד, תש"ס, עמ' 69-107.

- דוד אסף, "שאינו מאמין בגדולי הדור": המאבק החסידי על כבודו של ספר 'אור החיים' ומשמעותו ההיסטורית", **מחקרי חסידות**, תשנ"ט, עמ' 125–149 (פורסם מחדש: **נאחז בסבך**, תשס"ו, עמ' 235–254).
- יחיאל גולדהבר, "איגרת הקודש מבעל האור החיים הקדוש: על ישיבתו של רבי חיים בן עטר ואופי הישיבות בתקופתו", בתוך: **גנזי יהודה**, מכון גנזים, תשע"ג.
- יחיאל גולדהבר, "עליית בעל אור החיים הקדוש לארץ הקודש: על מסעו ממרוקו, דרך איטליה, והתיישבותו בארץ ישראל", בתוך: **גנזי יהודה**, מכון גנזים, תשע"ג.

שונות

- יעקב הלפרין, **ארץ החיים**, וינה, תרצ"ג. שלושה עניינים: תשובת רבי חיים בן עטר בעניין מקח וממכר; אגרת מבית הדין בסאלי שבמרוקו לבית הדין בפאס, עם מכתבו של ר"ח בן עטר; אגרת מסעו עם תלמידיו מעכו לצפת וטבריה והגליל, הכתובה ביד תלמידו.

קישורים חיצוניים

ציטוטים בציטוט: **חיים בן עטר**

וויקיטקסט בטקסט: **מחבר:חיים בן עטר**

תמונות ומדיה בשיתוף: **רבי חיים בן עטר**

ספרים ומאמרים ביוגרפיים

- תבנית:רמב"י נושא
- רבי חיים בן עטר (http://www.daat.ac.il/encyclopedia/value.asp?id1=1643), ב"אנציקלופדיה יהודית" באתר "דעת"
- תבנית:תדנהר
- יוסף בן נאים, **מו"ה חיים בן עטר זצ"ל השני** (http://www.hebrewbooks.org/pdfpager.aspx?req=29102&pgnum=82), בתוך: **מלכי רבנן** ירושלים, תרצ"א 1931. אות ה', באתר HebrewBooks
- יעקב נאכט, **מקור חיים** (http://www.hebrewbooks.org/29105), דרוהוביטש, תרנ"ח. חלק א: תולדות הרב הגדול ר' חיים בן עטר ז"ל, עפ"י מקורות נאמנים וכת"י, באתר HebrewBooks
- הרב ראובן מרגליות, **תולדות אור החיים** (http://www.hebrewbooks.org/29167), לבוב תרפ"ה, באתר HebrewBooks. קיימת מהדורה חדשה של הספר, באר שבע: בית מוריה, תשס"ה.

על הגותו

- תבנית:פעמים; מאמר זה במקור נוסף (http://mayaeh.tau.ac.il/wp-content/uploads/moreshet/_re_positoryTL15/1000450041_bentov.pdf)
- תבנית:פעמים

דפוסים מאוחרים של חיבוריו[58]

- אור החיים על התורה: בראשית (http://www.toratemetfreeware.com/online/f_01608.html), שמות (http://www.torate.com/online/f_01609.html), ויקרא (http://www.toratemetfreeware.com/online/f_01610.html), במדבר (http://www.toratemetfreeware.com/online/f_01611.html), דברים (http://www.toratemetfreeware.com/online/f_01612.html)
- אור החיים חלק א (http://www.hebrewbooks.org/14147) וחלק ב (http://www.hebrewbooks.org/14148), חפץ ה' (http://www.hebrewbooks.org/14763), פרי תואר (http://www.hebrewbooks.org/37775) מאתר HebrewBooks (ks.org/9330)

כללי

- אריה סטריקובסקי (עורך), **ר' חיים בן עטר - אור החיים הקדוש** (http://meyda.education.gov.il/files/Tarbut/Pirsum_eAgaf/KitveEt/276pdf.pdf), דף לתרבות יהודית, גיליון 276, ירושלים: האגף לתרבות תורנית - משרד החינוך, תשס"ח. בגיליון מלוקטים מאמרי מחקר רבים על רבי חיים בן עטר
- יעקב משה טולידאנו, **מסמכים חדשים לתולדות רבי חיים בן עטר** (http://www.hebrewbooks.org/pdfpager.aspx?req=20586&pgnum=62), בתוך: **אוצר גנזים** ירושלים: מוסד הרב קוק, תש"ך 1960. פרק טו, באתר HebrewBooks
- תבנית:הר הזיתים
- ר' חיים בן עטר - אור החיים הקדוש (http://www.mytzadik.com/tadik.asp?kever_id=400&safaid=6), באתר "MyTzadik"

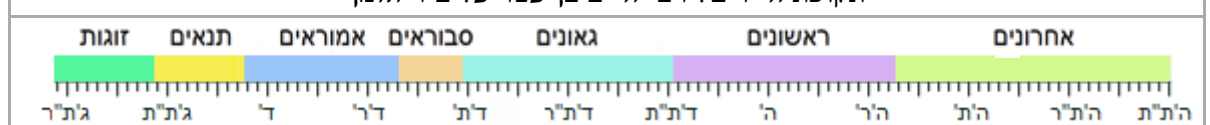
- תבנית:הצופה
- תבנית:הד המזרח, תבנית:הד המזרח, תבנית:הד המזרח

הערות שוליים

1. Sarah Taieb-Carlen, The Jews of North Africa: From Dido to De Gaulle (<http://books.google.co.il/boo ks?id=9txi3xuuENcC&pg=PA62&lpg=PA62&dq=Moulay+Isma%C3%AFI+JEWS&source=bl&ots=oEAZPmDqll&sig=mCt58tSD4MsoMFUIwtTqjLRTv-s&hl=en&sa=X&ei=1WwBUUsGJMe1hAesm .4CgCw&ved=0CDMQ6AEwAQ#v=onepage&q&f=false>), University Press of America, 2010, p.39.
2. אהרן מרקוס, **החסידות** (בתרגומו של משה שנפלד), עמ' 318, סבור שעיר מולדתו הייתה אסואירה (מוגדור).
3. חיים בנטוב, **על יצירתו ההלכתית של ר' חיים אבן-עטר ופעילותו במארוקו**, פעמים 17, 1985, עמ' 36, והערה 3 שם. בניגוד לדברי הרב יעקב משה טולידאנו, **נר המערב** עמ' 154, הסבור כי שמו של רבי משה לא היה ידוע במרוקו, חולק בנטוב על קביעה זו, וראו שם עמ' 36–37 בהרחבה על פעילותו הציבורית, ועל סיועו לרב יעקב אבן צור בפרשת ייבום גיסתו.
4. מוזכר רבות בספרי בני דורו, בני מרוקו. וראו עליו עוד בהקדמת נכדו, רבי חיים בן עטר לספרו **חפץ ה'**, ובהסכמת רבני סאלי לספר זה. כינויו "הזקן" דבק בו בתקופה מאוחרת כדי להבדילו מנכדו המפורסם יותר.
5. אברהם אליהו הרכבי, מאסף נידחים עמ' 83, מצוטט בערך **עטר**, נ' באנציקלופדיה אוצר ישראל (ח"ח עמ' 52). כותב הערך, הרב יעקב משה טולידאנו, משער כי משפחה יהודית מפורסמת מתקופת הראשונים בשם משפחת "בן הרוכל" היא אותה משפחה בתרגום לעברית, כי בספרות הרבנית הקדומה, "רוכל" מהווה לעתים כינוי למוכר בשמים (ראו שם עוד בהרחבה על תולדות המשפחה ורבניה). לעומתם סבור מרקוס, **החסידות**, עמ' 318, כי השם **עטר** נובע מ"עטרה", ובא לרמוז לייחוס המשפחה לדוד המלך.
6. יעקב שלמה לוי, **באור החיים**, פרק ד, עמ' 76.
7. רבי שמואל די אבילה, הקדמה לספרו **אזן שמואל**, אמסטרדם תע"ה. מצוטט אצל: לוי, **באור החיים**, עמ' 78.
8. רבי משה בן עטר היה בנו של רבי שם טוב בן עטר, שהיה אחיו של רבי חיים הזקן בן עטר. שניהם היו מקורבים לשלטונות וניצלו את קרבתם בהזדמנויות שונות לטובת הקהילה היהודית.
9. דברי רבני סאלי בהסכמה לספרו **חפץ ה'**, מצוטטים אצל: לוי, **באור החיים**, עמ' 93.
10. הרב יעקב משה טולידאנו, **נר המערב** עמ' 154.
11. חיים בנטוב, **על יצירתו ההלכתית של ר' חיים אבן-עטר ופעילותו במארוקו**, פעמים 17, 1985, עמ' 37.
12. בנטוב, **על יצירתו ההלכתית**, עמ' 40. ראו שם ציטוט מפי אחד ממתנגדיו של בן עטר בסאלי, הטוען כי הדרשות היו חביבות עליו מאוד, ומתאונן שאין הוא מאפשר לאחרים לדרוש אף הם.
13. בנטוב, **על יצירתו ההלכתית**, עמ' 40. יעקב הלפרין, **ארץ החיים**, וינה, תרצ"ג, עמ' 18–19 מצטט את רבי חיים בן עטר, האומר על תפקידו זה: "וכמה טרחתי בשביל עניי העיר עד כמעט נעשיתי כמוכס". וראו: לוי, **באור החיים**, עמ' 104 "עוסק בצרכי ציבור", המצטט מכתביו של רבי חיים בן עטר המתייחסים לעיסוקו בגיוס הצדקה וחלוקתה.
14. לוי, **באור החיים**, עמ' 105 ואילך, בהערות 278 ואילך, ובעיקר בהערה 281.
15. ראו ערך פוליגמיה ביהדות, באשר לעמדת עדות המזרח והיהדות הספרדית בעניין זה.
16. לוי, **באור החיים**, עמ' 96 ואילך.
17. ראו לעיל בפרק הרקע "יהדות מרוקו בתקופת פעילותו".
18. לגבי שנת מותו המדויקת, תפ"ד או תפ"ה, קיימת אי-בהירות, והחוקרים משערים אותה לפי הנסיבות. לדעת ח"ז הירשברג וראובן מרגליות הוא נפטר בתפ"ה, ולדעת אלעזר טייטל בתפ"ד. ראו על כך: טייטל, **רבי חיים בן עטר: על הימים שעשה באיטליה** (ראו להלן "לקריאה נוספת"), הערה 3.
19. רשימות רבי שמואל אבן דנאן, מצוטטות אצל: לוי, **באור החיים**, עמ' 113–114.
20. רבי חיים בן עטר מתאר את השתלשלות האירועים בהקדמת ספרו "אור החיים".
21. יעקב משה טולידאנו, **מסמכים חדשים לתולדות רבי חיים בן-עטר**, בתוך: **אוצר גזנים** ירושלים: מוסד הרב קוק, תש"ך 1960. עמ' 62 ואילך (מובא בפרק "קישורים חיצוניים"). בתוך הדברים מספר טולידאנו כי הוא עצמו שמע בפס אגדה שלפיה רבי חיים בן עטר נעלב מהתארים המינימליים שכתבו לו רבני העיר בהסכמתם לספרו "חפץ ה'", ורק על פי דרישתו המפורשת הוסיפו וכתבו שנית את הנוסח המודפס: "החכם הוותיק והחכם השלם". טולידאנו מסביר את הרקע להרעת מצבה הכלכלי של משפחת בן עטר בפטירת **אביו** של רבי חיים בן עטר, אך זו טעות; אביו נפטר רק ב-תק"א אחרי עלייתו של רבי חיים ארצה. שםם הזהה של אביו וחמיו גרם לטעות זו. לתיאור הפרשה ממקורות בני התקופה, ראו: רבי יעקב אבן צור, שו"ת **משפט וצדקה ביעקב**, ח"א סימן יד.
22. טולידאנו, **מסמכים חדשים**, עמ' 62, בסוף קטע מס' 1.
23. בן עטר, הקדמת "חפץ ה'".
24. הלפרין, **ארץ החיים**, וינה, תרצ"ג, עמ' 12, מביא את הנוסח המלא של פסק הדין. הוא מעיר שם כי רבי חיים בן עטר נמנע מלהתמנות כראש ודיין לעירו "מכמה טעמים נגלים ונסתרים". מצוטט אצל: בנטוב, **על יצירתו ההלכתית**, עמ' 38–39.
25. לוי, **באור החיים**, עמ' 127. הוא מצטט את מרציאנו, **עטרת חכמים** (ראו להלן: לקריאה נוספת), הגורס כי רבי חיים בן עטר רמז לפרשה זו בהקדמה לספרו "אור החיים" במילים "וסוגרו דלתי תורה כי האיש הבליעל הולך וחזק ויוסף לחטוא איש ישראל".
26. אותו הוא מכנה לעתים "אחי הרשב"א" [=הרב שמואל בן אלבאז]. הקדמת ספרו "פרי תואר".
27. טייטל, **איטליה**, הערה 4, לפי כתב היד "דברי הימים של פאס". ידיעה זו מתייחסת לשנת תצ"ג.
28. טייטל, **איטליה**, עמ' 42.

29. מתוך ספרון שכתב ר' משה פרנקו מרשימותיו באותם הימים, מצוטט אצל טויטו, **איטליה**, עמ' 39. לפני הקטע המצוטט נאמר כך: "בא במחנינו קדוש... רבי חיים בן עטר עם ב' [=שת] נשיו וב' תלמידיו... וכבר יצא שמו... ונתנו לב העם הזה עם קדוש על עסקיו, ומרוב ענותותו לא גילה שבחובת הגלות המצוי במערב ירד מנכסיו כל כך שלא נשאר בידו מאומה. והקב"ה... נתן בלב נדיבי עם שיתנו לו מה שצריך למזונותיו ותהי ראשית הצדקה כ"ח תמוז... הולכים לביתו כל הלילות... ובזמן ההוא לומד עם תלמידיו".
30. טויטו, **איטליה**, עמ' 38–43. טויטו יחיד במסקנה זו בין חוקרי תולדות רבי חיים בן עטר. הוא נוקב בטווח התאריכים סיוון תצ"ט-חשוון תק"א, אך כפי העולה מדברי פרנקו המצוטטים שם בעמ' 39, החל ר"ח בן עטר להתפרנס מידי תומכיו בליבורנו בימיו האחרונים של חודש תמוז תצ"ט.
31. ראו: שלמה סימנסון, תולדות היהודים בדוכסות מנטובה, ירושלים, תשכ"ג. ח"א עמ' 354; המצטט את החלטות קהילת מנטובה: "בשנת ת"ק הודיעה קהילת ליוורנו למנטובה שר' חיים בן עטר מתכוון לייסד ישיבה בירושלים, שתהיה מבוססת על תרומות יהודי איטליה... בינתיים ביקר ר' חיים בן עטר בעצמו במנטובה, והוסכם איתו שאחרי שובו מאמשרדם תקבע הקהילה את גובה תרומתה לישיבה" (החלטת קהילת מנטובה מיום כ"ז באלול ת"ק).
32. איגרת תלמידו אברהם ישמעאל סנגויניטי, המתארת את המסע. מועתקת בשלמותה אצל לוי **באור החיים**, עמ' 187–190.
33. השו"ת תלמוד בבלי, מסכת ראש השנה, דף ל"א, עמוד ב': "וטבריא עמוקה מכולן... אמר רבי יוחנן: ומשם עתידין ליגאל, שנאמר: התנערי מעפר קומי שבי".
34. לסיכום קצר של הדיון ומראי מקום, ראו: לוי, **באור החיים**, עמ' 242–244, הערה 742.
35. נחום סוקולוב (עורך), **האסיף לתקופת השנה**, שנה ג, תרמ"ז (<http://www.hebrewbooks.org/pdfpager.aspx?req=49346&pgnum=69>), עמ' 72–73, באתר HebrewBooks.
36. נוסח המצבה כפי שמופיע עליה במאה ה-21. כפי הנראה, נוספו השורות האחרונות המונות את ספריו לאחר כתיבת הנוסח המקורי. ספרו "ראשון לציון" הודפס רק בשנת ה'תק"ט.
37. "מעין" – כינוי רווח אצל יהודי צפון אפריקה ללמדנים עיוניים בעלי ידע רחב.
38. חיים בנטוב, **על יצירתו ההלכתית של ר' חיים אבן-עטר ופעילותו במארוקו**, פעמים 17, 1985, עמ' 39.
39. בנטוב, **על יצירתו ההלכתית של ר' חיים אבן-עטר ופעילותו במארוקו**, עמ' 39. בנטוב מציין כי ידוע רק על תקדים אחד של הדפסת ספר כזה במרוקו לפני ספרו של בן עטר - ספרו של רבי שמואל הצרפתי, **דברי שמואל** (<http://www.hebrewbooks.org/6665>), אמסטרדם תמ"ט.
40. זהו דפוס ראשון. לדפוסים מאוחרים, ראו בפרק "קישורים חיצוניים".
41. בנטוב, **על יצירתו ההלכתית**, עמ' 49.
42. בנטוב, **על יצירתו ההלכתית**, עמ' 49, לפי עדות רבי חיים בן עטר בהקדמת הספר "חפץ ה'".
43. בנטוב, **על יצירתו ההלכתית**, עמ' 50. בנטוב תומך את מסקנתו כי סימנים נוספים אלו כבר היו בכתובים עוד בהיות רבי חיים בן עטר במרוקו, ברלוונטיות המעשית של הלכות מסוימות המבוררות בחלק זה; כמו הלכות כיבוד אב ואם שהיו רלוונטיות לו בהיותו עם אביו במרוקו, והלכות צדקה שהיו רלוונטיות בעודו גבאי צדקה בסאלי.
44. טויטו, **איטליה**, עמ' 43–45, "גלגולי אור החיים" ממסירתו לדפוס ועד להדפסתו.
45. הדבר מתבטא בפרטים רבים, להרחבה בנושא זה, ראו: ראובן מרגליות, **תולדות אור החיים**, לכוב תרפ"ה (מקושר להלן "קישורים חיצוניים"), עמ' 36–50; משי זהב, **מסילות החיים**, ירושלים תשל"ד, עמ' י"ט ואילך; אליעזר שטיינמן, **שער החסידות**, תל אביב תשי"ז. עמ' 44–51; יקותיאל קאמלעלאר, **דור דעה**, ניו יורק תשי"ד, עמ' יט-כג, מז-מח; א' מרקוס, **החסידות**, תל אביב תשי"ד, עמ' 313–318, ו-332–334. כולם מצוינים אצל מנור, **רחב"ע במשנת החסידות**, להלן.
46. דן מנור, ר' חיים בן-עטר במשנת החסידות, פעמים 20, תשמ"ד 1984, עמ' 88. (מקושר להלן "קישורים חיצוניים").
47. רבי פנחס מקוריץ, ורבי ישראל מרוז'ין. דבריהם במלואם מובאים אצל: הורביץ, **עדן ציון**, ירושלים, תשט"ז, עמ' מב, הערה א.
48. אגדה זו השתרשה עמוקות בתודעה החסידית. מחבריה של ביוגרפיה בעלת זיקה חסידית של רבי חיים בן עטר בחרו לכנותה בשם "נר המערבי" (ריגל, **נר המערבי**, בני ברק תשע"ג. להלן בפרק "לקריאה נוספת").
49. מנור, רחב"ע במשנת החסידות, עמ' 89.
50. מרקוס, החסידות, עמ' 323, 334. מצוטט אצל מנור, **רחב"ע במשנת החסידות**, עמ' 90.
51. ראו על כך: דוד אסף, 'שאינו מאמין בגדולי הדור': המאבק החסידי על כבודו של ספר 'אור החיים' ומשמעותו ההיסטורית, מחקרי חסידות, ירושלים תשנ"ט, עמ' 125–149 [= נאחז בסבך (תשס"ו) 235–254].
52. מנור, **רחב"ע במשנת החסידות**, עמ' 108–109.
53. מנור, **רחב"ע במשנת החסידות**, עמ' 103–108.
54. מנור, **רחב"ע במשנת החסידות**, עמ' 99–101.
55. מנור, **רחב"ע במשנת החסידות**, עמ' 101–102.
56. ספרון זה יצא לרגל "כינוס עולמי בירושלים של כל בני "השבט" הנושאים את שם משפחתו".
57. ראו: תבנית:אוצר החכמה.
58. דפוסים ראשונים מקושרים ומסוקרים בפרק "ספריו".

תקופת חייו של רבי חיים בן עטר על ציר הזמן

קטגוריות: מצגות עם תצוגה מקדימה לבדיקה | דפים עם תבנית הפניה לערך מורחב ותבנית להשלים
 מכלול החול | ערכים מומלצים | אנשי עליות קודמות | פרשני המקרא | פרשני השולחן ערוך
 ירושלים: רבנים | רבנים מקובלים | רבנים מרוקאים | יהודים הקבורים בהר הזיתים: חלקת הספרדים
 אישים שעל שמם ישיבות בישראל | הנצחת חיים בן עטר | אישים שעל שמם שכונות בישראל
 אישים שהונצחו על בולי ישראל | אישים שנכתבו רומנים על-פי חייהם | ערכים מומלצים שנבדקו

הערך באדיבות
 ויקיפדיה, קרדיט h)
[https://he.wikipedia.org/wiki/%D7%A8%D7%91%D7%99_%D7%97%D7%99%D7%99%D7%9D_%D7%91%D7%9F_%D7%A2%D7%98%D7%A8\), cc 0.3](https://he.wikipedia.org/wiki/%D7%A8%D7%91%D7%99_%D7%97%D7%99%D7%99%D7%9D_%D7%91%D7%9F_%D7%A2%D7%98%D7%A8), cc 0.3)

- דף זה שונה לאחרונה ב־30 בנובמבר 2016, בשעה 03:55.
 - כל הזכויות שמורות למכון חכמת התורה (בע"מ, חל"צ, מלכ"ר).
- בכל דף המצוין בסופו או בתחילת הגרסאות קודמות שלו כי מקור הדף הוא מויקיפדיה, הטקסט בדף זה מוגש באדיבות ויקיפדיה בכפוף לרישיון Creative Commons ייחוס-שיתוף זהה 3.0, ייתכן שישנם תנאים נוספים, ראו הבהרה משפטית.